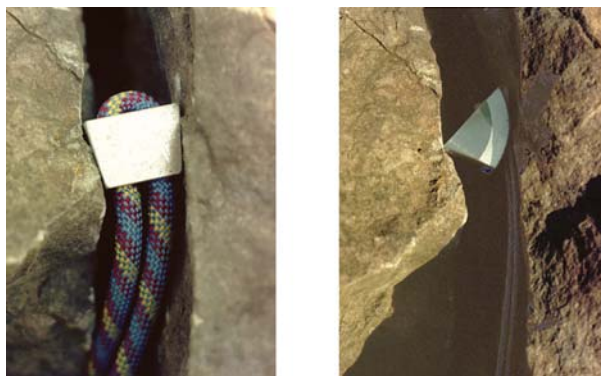

3.8 Výstředníkové vklíněnce

Výstředníkové vklíněnce jsou názorným příkladem toho, jak se dá fyzika ve spojení s matematikou použít k prozkoumání předmětů kolem nás. Student si při hledání vhodného tvaru daného předmětu (podrobněji viz níže) musí propojit matematické a fyzikální znalosti, popř. si některé informace doplnit samostatným studiem nebo je vyhledat např. na Internetu.

Při zdolávání strmých stěn používají horolezci nejrůznější vybavení. Když se totiž chtějí jistit, potřebují k tomu něco pevného, do čeho se dá zapnout karabina s probíhajícím lanem. To „něco pevného“ může být skoba zatlučená do spáry, smyčka s uzlem vklíněným ve spáře nebo kruh upevněný do vyvrtané díry v pískovci. Posledních asi třicet let se používají vklíněnce - kousky kovu nebo plastu se smyčkou, které se, jak název napovídá, vklíní do spár a dírek ve skále. Vynalézavost lidu lezoucího po skalách a výrobců horolezeckého materiálu se soustředila na vymýšlení tvarů vklíněnců tak, aby byly co nejuniverzálnější a dobře držely v různých situacích.

Vklíněnce tvaru komolého jehlanu (zvané stopery, obr. 1 vlevo) jsou jen zřídka použitelné ve spárách s prakticky rovnoběžnými stěnami. Na takové spáry byly ale vymyšleny speciálně křivé vklíněnce, jako ten, který je na obrázku 1 vpravo. Říká se jim výstředníkové a my se budeme v tomto článku podrobně zabývat diskusí jeho tvaru.

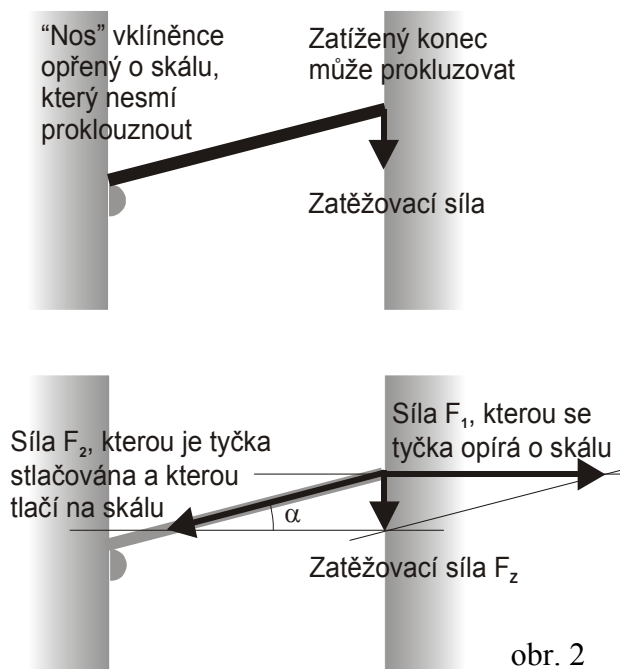
obr. 1

Všimněte si opřené „nosu“ druhého vklíněnce na levé straně spáry a lanka od vklíněnce na pravé straně temné spáry. Tyto dva postřehy naznačují princip funkce vklíněnce – pracuje jako tyčka jedním koncem opřená o nerovnost skály a opírající se druhým zatíženým koncem o protější stěnu spáry, viz obr. 2

Taková tyčka by mohla fungovat docela dobře, ale bylo by potřeba najít prakticky vhodný úhel α jejího sklonu. Pro síly totiž platí jednoduché vztahy

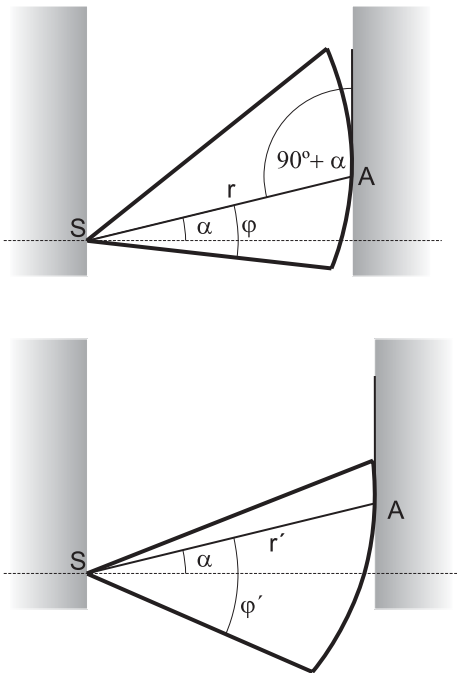
$$\frac{F_z}{F_1} = \operatorname{tg} a, \quad \frac{F_z}{F_2} = \sin a$$

Pro velký úhel α by byly síly srovnatelné se zatěžovací silou F_z , ale hrozilo by sklouznutí tyčky z opěry nalevo. Při malém úhlu α se tyčka lépe zapře, ale síly, kterými je namáhána a kterými působí na stěny spáry, mohou být velmi velké. Chceme-li zachovávat nějaký optimální úhel α , pak narazíme na nutnost mít pro každou šířku spáry speciální tyčku.

obr. 2

Zobrazený vklíněnc funguje sice jako zmíněná tyčka (spojnice mezi „nosem“ a bodem dotyku na druhé straně), ale PŘIZPŮSOBUJE SE ŠÍŘCE SPÁRY! Pojdme prostudovat, jak.

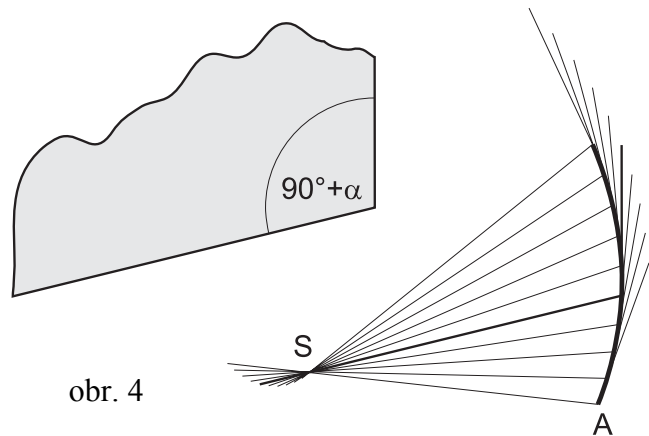
obr. 3

Zvolme počáteční polohu rotačního vklíněnce s body dotyku S , A . Pak vzdálenost bodů dotyku vklíněnce a skály je $r = SA$. Širší štěrbině se vklíněnc přizpůsobí tak, že se pootočí, takže nové body dotyku jsou nyní vzdáleny r' . Přitom se však úhel α mezi spojnici dotkových bodů a kolmicí na stěny štěrbině nemění a vklíněnc drží stejně dobře jako dřív.

Užívaná hodnota α , která je dána zkušeností horelezců, je $13,75^\circ$. Při pootočení vklíněnce kolem bodu S se ale mění úhel φ , který svírá spojnice bodů dotyku a hrana vklíněnce. Tvar vklíněnce je charakterizován závislostí r na úhlu φ . To se často popisuje slovy, že máme tvar zadaný křivkou v polárních souřadnicích r , φ s počátkem v bodě otáčení S (obr. 3).

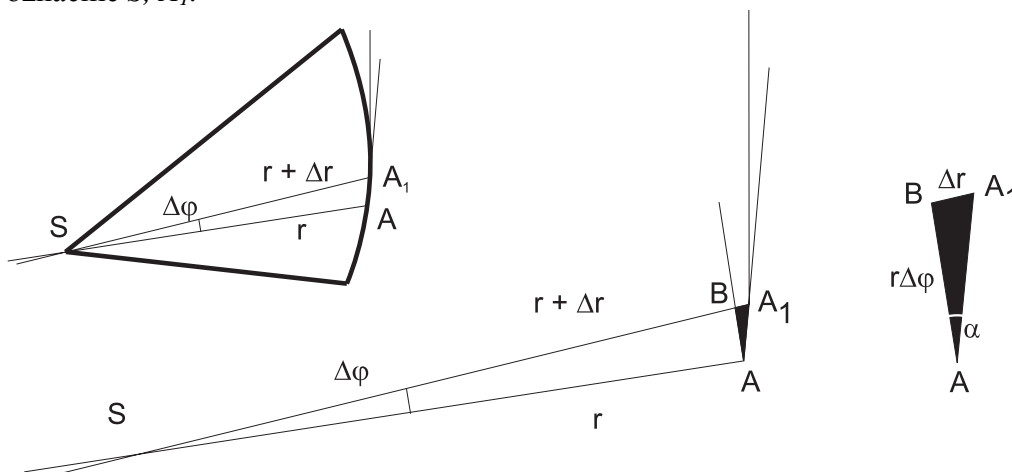
Pro lepší představu hledaného tvaru se nebojte vzít do ruky dvě čtvrtky, nůžky, pravítko a úhloměr a vytvořit si papírový model funkčního výstředníkového vklíněnce.

Z jedné čtvrtky vyrobte tupý úhel úhel $90^\circ + \alpha$ (viz obr. 4). Na druhé čtvrtce zvolme bod otáčení S a počáteční dotkový bod A . Postupně přikládáme přes čtvrtku tupý úhel tak, aby jedna jeho hrana stále procházela bodem S a přitom podél druhé hrany úhlu budeme dokreslovat na čtvrtku krátké úsečky. Měníme tak délku r a vytvořená lomená čára nahrazuje plynulou křivku okraje vklíněnce.

obr. 4

Jsou-li body dotyku rotačního vklíněnce pro určitou šířku štěrbině označeny S , A , pak při malém zvětšení štěrbině se vklíněnc pootočí o úhel $\Delta\varphi$ (viz obr.4). Nové body dotyku označme S , A_1 .

obr. 5

Při malém pootočení $\Delta\varphi$ je $\triangle ABA_1$ téměř pravoúhlý s přeponou AA_1 , úhlem α u vrcholu A platí

$$(1) \quad \operatorname{tg} \alpha = \frac{\Delta r}{r \cdot \Delta \varphi}.$$

K určení tvaru vklíněnce hledáme závislost r na φ vyhovující této rovnici. Tuto rovnici lze řešit například numericky (např. pomocí programu Famulus nebo vámi sestaveného vlastního programu v libovolném programovacím jazyce), jak je naznačeno v následujících řádcích.

```
pocatecni hodnoty: delka0=3;delta_fi=3.1;tangens_alfa=0.25
krok cyklu: nova_delka=stara_delka + delka*delta_fi*tangens_alfa
```

$$\Delta r = \operatorname{tg} \alpha \cdot r \cdot \Delta \varphi = K \cdot r$$

Tak jsme naprogramovali zvětšení délky r v jednom kroku cyklu vypočtené z předcházející rovnice, kde K je konstanta.

Označme r_0 počáteční hodnotu vzdálenosti dotkových bodů a $r_1, r_2, r_3 \dots r_n$ vzdálenosti po 1,2,3... n krocích. Je-li $\Delta r = r_n - r_{n-1}$, pak platí $r_n = r_{n-1} + r_{n-1} \cdot K = r_{n-1} \cdot (1 + K)$ a tedy

$$(2) \quad r_n = r_0 \cdot (1 + K)^n = r_0 \cdot (1 + \operatorname{tg} \alpha \cdot \Delta \varphi)^n,$$

kde n je dáno zvolenou délkou kroku $\Delta\varphi$ a úhlem φ , který nás zajímá. Platí tedy

$$n = \frac{\varphi}{\Delta \varphi}.$$

Vztah (2) vám jistě připomene známé úlohy z finanční matematiky o úročení vkladů (snadno zjistíte, že námi zvolené hodnoty odpovídají zúročení 2,5%).

S pomocí numerických výpočtů nebo příslušných tabulek můžete vypočítat tvar vklíněnce, který jste sestrojili graficky. Ale pokračujme v matematických úpravách dále. Jednoduché problémy musí mít elegantní řešení!

S využitím definice logaritmické a exponenciální funkce můžeme vztah (2) dále upravit

$$r_n = r_0 \cdot e^{\ln(1 + \operatorname{tg} \alpha \cdot \Delta \varphi)^n} = r_0 \cdot e^{n \cdot \ln(1 + \operatorname{tg} \alpha \cdot \Delta \varphi)}$$

Protože však hodnota $\operatorname{tg} \alpha \cdot \Delta \varphi$ je při našich úvahách velmi malá, můžeme použít přibližný vztah $\ln(1 + x) \approx x$, tedy $\ln(1 + \operatorname{tg} \alpha \cdot \Delta \varphi) \approx \operatorname{tg} \alpha \cdot \Delta \varphi$. Pak

$$r(\varphi) = r_n \approx r_0 \cdot e^{n \cdot \operatorname{tg} \alpha \cdot \Delta \varphi} = r_0 \cdot e^{\varphi \cdot \operatorname{tg} \alpha}.$$

Tento vztah již sice neobsahuje $\Delta\varphi$, ale při jeho odvození jsme museli uvažovat dostatečně malé kroky $\Delta\varphi$.

Matematicky zručný čtenář již v rovnici (1) poznal diferenciální rovnici

$$r \cdot \operatorname{tg} \alpha = \frac{dr}{d\varphi}$$

a umí najít její řešení ve tvaru

$$r = r_0 \cdot e^{\varphi \cdot \operatorname{tg} \alpha}.$$

Všechny metody vedou ke stejnému řešení úlohy. Všechny nám dovolují pochopit, jak původně tajemně zakřivený vklínělec funguje, a také umožňují ho vyrobit. Stejný princip funkce mají i složitější "zařízení" jako na následujícím obrázku 6.

Výše zmíněná hodnota úhlu $\alpha = 13,75^\circ$ – je výsledkem praktické optimalizace. Jde totiž o to, aby se vklíněnce při použití standardních lehkých materiálů (duralu) příliš nezdeformovaly a neproklouzly spárou (to hrozí při malém α), ale aby se správně zakously. Jde tu o velké síly – karabiny a smyčky jsou dimenzovány typicky na 22 kN. Zatížíte-li vklínělec s úhlem $13,75^\circ$ takovou silou, pak tlačí do stěn spáry silami zhruba 90 kN. I když to vydrží vklínělec, nemusí to vydržet skála. Proto je lezení stále nebezpečnou činností, kdy jištění může mít stěží stoprocentní účinnost. Ale ani sezení u stolu není bez rizika ...

obr. 6

Další zajímavé informace najdete například na webové stránce jednoho z výrobců: www.wildcountry.co.uk, najdete je také v horolezecké literatuře a časopisech a konečně v obchodech s horolezeckým vybavením a na skalách.